

Kovács István

Fedőneve „Zegota”

*Egy sztereotípiá hitelessége és megkérdőjelezése,
avagy zsidókat segítő lengyelek a második világháborúban*

*„Adok nékik házamban és falaimon belül helyet,
és oly nevet, amely jobb, mint a fiakban és a
lányokban élő név, örök nevet adok nékik, amely so-
ha el nem vész;”*

Ézsaiás könyve, 56.5.

1993-ban az *Igazak könyve* címmel különleges életrajzi lexikon látott napvilágot Lengyelországban. Szerzője, Michał Grynberg, a varsói Zsidó Történeti Intézet munkatársa azoknak a lengyeleknek adatait tette közzé, akik 1963 és 1989 között a Yad Vashemből megkapták az „Igazak a Világ Népei között” kitüntetést. A jelzett időszak végén 3012 ilyen lengyel személyt tartottak számon. Ők alkották az összes kitüntetettek több mint harminc százalékát. A rendszerváltozás óta ugrásszerűen megnőtt a számuk, s így arányuk még pozitívabb. A jelentős változás oka az, hogy a kommunista rezsim, különösen az 1968 utáni évtizedben, nem nézte jó szemmel, hogy lengyel ál-

lampoigárt Izrael bármely oknál fogva kitüntessen.

Az antiszemita lengyelről a húszas-harmincas években kialakított, s különösen a második világháború óta újabb és újabb vonásokkal kihúzott képet e számadatoknak árnyalniuk kellene. A segítségnyújtás dokumentált ténye azonban ismeretlen, s nem csupán azért, mert a Jankowski-mód, nem az evangélium szellemében gondolkodók, prédikálók és nyilatkozgatók fekete árnyékot vetnek rá. Amikor a legutóbbi időkben már nem is annyira az amerikai, mint inkább a francia és angol sajtóban a lengyelek meggyökeresedett antiszemitizmusáról olvas az ember, még pedig rendre úgy, mintha a

lengyelek tudatát és cselekedeteit kizárólag ez határozta volna meg a második világháborúban, az az érzése támad, mintha az egykori antifasiszta szövetségesek a hitleristák által a megszállt Lengyelország területén felépített és működtetett halálgyárakban elpusztított zsidók sorsa iránti közönyüket, némaságukat és felelősségmulasztásukat akarnák a lengyelekre áthárítani.

A náciizmus mind a lengyeleket, mind a zsidókat megsemmisítésre ítélte. Öt-hat év különbséggel. Az öt-hat év persze esetleg a megmaradás esélyével kecsegtetett. A háború első éveiben még úgy tetszett, a német megszállókat mi sem zavarja emberirtó ideológiájuk gyakorlati kivitelében. Lengyelelles terve megvalósításában Hitler odaadó szövetségesre lelt Sztálinban, aki az általa megszállt területekről 1939 ősze és 1941 tavasza között 1 millió lengyelt, köztük nem kis számban lengyel zsidót deportált Szibériába. A lengyel értelmiség módszeres legyilkolásában Hitlerrel szemben Sztáliné volt az elsőbbség, amíg futotta rá az idejéből.

A náciik nem tudtak kollaboráns lengyel kormányt létrehozni, noha a háború elején és végén foglalkoztak e tervvel. Zsidóellenes programjukban számítottak a lengyel antiszemita tevékeny támogatására, de külön sorsot nekik sem szántak, mint a zsidóknak. Erre éppen a gettók létrehozása, lakóik tragikus sorsa döbbsentette rá őket. A gettók 1942 derekától történő felszámolásától minden ép eszű lengyel tudhatta, hogy most már ő következik. A lengyel „Igazak” egyike, Henryk Ryszewski, a háború előtt a befolyásos nacionalista, antiszemita Nemzeti Demokrácia tagja, így vallott erről: „A damaszki úton megtért Szent Pál, a varsói gettóból az otthonomba vezető úton én, a megcsontosodott antiszemita a zsidók oltalmazója lettem.” Tizenhárom zsidó származású személyt mentett meg.

Az antiszemitizmustól a zsidókkal való sorsközösség-vállalásig csak ritkán villanásnyi, többnyire hosszú és tekervényes az út. A lengyel antiszemitizmus a múlt század utolsó harmadának politikai, társadalmi, gazdasági változásaiban gyökerezik. Az bonyolítja a kérdéskört, hogy lengyel államiság akkor már közel egy évszázada nem létezett, s a lengyel nem-

Kozák lovas (XVII. század)

zet a három egymással szomszédos, őt felosztó nagyhatalom területén élt. E mozaikjaira hasogatott területet nagyszámú és nagy múltú zsidó közösségek is a szülőföldjüknek vallották, mivel a toleranciájáról híres Jagellók állama, az ún. „sok nemzet Köztársasága” nyitott volt, s az évszázadok fel-fellángoló pogromjai nyomán a Nyugat-Európából elüldözött zsidókat éppúgy befogadta határai közé, mint ko-

rábban a Piasztok fejedelemsége és királysága. A közel 1 millió négyzetkilométerre kiterjedő lengyel-litván állam zsidó közösségei számára a XVII. század középső harmadában kirobbant pusztító kozákfelkelések jelentik az első nagy megrázkódtatást. A kozákok a lengyel nemesembert és a zsidót válogatás nélkül lemészárolták. A lengyelek katolikus vallási türelmetlensége is ekkortájt, valójában a protestáns svédekkel vívott öt évig tartó háborúban lobbant fel. Ez azonban nem a zsidók ellen irányult. A lengyel-litván Nemesi Köztársaság a svéd háborút 1660-ban győztesen lezáró oliwai béke dacára megszűnt számottevő hatalom lenni. Ötnegyedszázad múlva Európa térképéről is eltűnt. A felosztott lengyel-litván állam emlékét a zsinagógák falain belül is sokáig ápolták.

Az orosz birodalomban a cár zsidó alattvalói és a bevándorlók a Finn Nagyhercegségen kívül az 1815-ös bécsi kongresszuson létrehozott Lengyel Királyság területén telepedhettek le szabadon. A zsidóság népességnövekedése és gazdasági térnyerése azonban csak azután vezetett érdekköszötközéshez, hogy az 1863–64-es szabadságharc leverését követően meghirdetett „organikus napi aprómunka” jegyében a lengyel nemesség egy része és a vékony parasztpolgári réteg is bekapcsolódott a gazdasági és kereskedelmi életbe. Az 1897-ben Roman Dmowski vezetésével megalakult Nemzeti Demokrácia Pártja a gazdasági érdekharc jegyében hirdette meg antiszemita programját. Az elkövetkező bő fél évszázadban ez lett a lengyelség legbefolyásosabb politikai pártja, s egyben kerete és paszpartja az antiszemita lengyel képének.

Amikor 1918 és 1920 között a lengyelek kemény harcok árán elérték, hogy Lengyelország ismét felkerüljön Európa térképére, etnikailag egy soknemzetiségű állam rajzolódott ki. Az ukrán után a második legnagyobb lengyel nemzeti kisebbség a zsidó volt. 2,8 milli-

ós lélekszámával az összlakosság 10,6 százalékát alkotta. Ennek 25 százaléka vallotta magát elnyert állampolgársága alapján lengyelnek.

Az újjászületett Lengyelország egykori orosz területein élő zsidó közösségek továbbra is őrizték egyházi autonómiájukat, kultúrájukat, szokásaikat, külsőben is feltüntetett etnikai különbözőségüket, jiddis, orosz vagy német, kisebb arányban héber anyanyelvüket. Nagyjából ez érvényes a galíciai zsidókra is. Új hazájuk gazdasági életében számarányuknál természetesen jóval nagyobb szerepet játszottak, s ez hatásos populista érv volt az antiszemita frazeológiában.

1931-ben 3,1 millió volt a lengyelországi zsidóság lélekszáma. 11 százalékuk vallotta anyanyelvének a lengyelt. A többségük jiddisül beszélt. New York után Varsó számított ekkor a világ második legnagyobb zsidó városának. Falai között annyi zsidó polgár élt, mint egész Angliában, s százezerrel több, mint Franciaországban – 352 ezer. Białystokban 43 százalék volt a zsidóság számaránya, Łódźban 33,5 százalék, Lembergben 32 százalék, Vlnában 28 százalék, Krakkóban 26 százalék.

A nemzetiségek közül a zsidóság volt, kultúráját, vallását, etnikumát, társadalmát, gazdasági pozícióját tekintve a legtagoltabb. Politikai pártjai a Szejmben egy ideig a Nemzetiségi Kisebbségek Blokkjának tagjaiként tevékenykedtek. Az alkotmány értelmében polgári egyenjogúságot élveztek, de az államigazgatásban, a külügyi szolgálatban, a hadsereg tisztikarában, a városi hivatalokban csak kikeresztelkedett zsidók dolgozhattak. Ezek száma azonban, jóllehet a két világháború között évről évre növekedett, rendkívül alacsony volt. Az asszimilálódott zsidóság köréből nagy számban kerültek a lengyel kulturális, tudományos, művészeti élet élvonalába. A prózaíró Bruno Schulzot vagy a költő Bolesław Leśmiant a XX. századi lengyel irodalom legnagyobb képviselői között tartják számon.

A varsói Judaisztikai Intézet és a Tlomacka utcai nagy zsinagóga a második világháború előtt

„A zsidó lakosság jelentős része hagyományos, ortodox vallási szokásrendben élt, s különbözőségét ruházatával is kimutatta, s általánosságban elmondható, hogy ügyet se vetett nem zsidó környezetére – írja a varsói zsidóság második világháborús sorsával foglalkozó történész, Ruta Sakowska, a Zsidó Történeti Intézet munkatársa. – Az emberek egy hermetikusan zárt világban éltek, s nem igényelték, hogy lengyel polgártársaik befogadják őket. Anélkül, hogy eszményítenénk azokat, akik a múltba fordultak, s akiket a zsidó közösségek írói és publicistái is bíráltak, leszögezhető, hogy az ortodoxok tartását a személyes méltóság jellemezte.”

Ugyanakkor Varsó zsidó lakossága, mint egy szüntelenül minden sejtjében vibráló gigantikus ember-erőmű ontotta magából az energiát. „Az életerő és az érzelmi energia kiaknázatlan készletei teremtették meg a zsidó városrészeknek azt a lázas állapotát, páratlan auráját, amely élettől pezsgett, sokszínű volt, és rendkívül fogékony az új politikai áramlatokra és szellemi divatokra – jegyzi meg találóan Sakowska. – A középkor érintkezett itt az újkorral, a kon-

zervativizmus az – avantgárdal, a miszticizmus a marxizmussal.”

Valóban, amíg a vallási áramlatok közül változatlanul számottevő tömegbefolyása volt a két évszázadra visszatekintő népi gyökerű haszidizmusnak, a politikai mozgalmak közül a szocialista eszmét hirdető demokratikus mozgalom, az Egyetemes Zsidó Munkásszövetség, a Bund játszotta a legjelentősebb szerepet. Az 1938 végén rendezett varsói községtanácsi választásokon a megszerzhető 100 mandátum közül

16 a Bundnak jutott. A zsidó politikai tömörülések közül a Bundot a Zsidó Nemzeti Blokk követte – mindössze 2 mandátummal. E Blokkhoz csatlakoztak az Össz-Cionisták is, akiknek eredeti pártja az Összoroszági Cionista Szervezet volt.

Cionista ideológiájú szervezet több is működött Lengyelországban. Köztük két munkáspárt: a Baloldali Poale Syjon és a Jobboldali Poale Syjon. Ezek a cionizmus és a szocializmus szintézisére törekedtek. A Bund utópiának tartotta a cionisták célját, és szülőföldjén igyekezett a zsidóságnak kulturális és területi autonómiát kiharcolni. Jelentős volt a zsidó népiesség eredeti jellegét hangsúlyozó Zsidó Néppárt is, összefoglaló nevükön az ún. folkisták. De a szegényebb varsói néprétegek körében befolyása volt a kommunista mozgalomnak is, amely a nemzeti kizárólagossággal és a nemzeti alapú közösségvállalással szemben választási lehetőségként felkínálta az osztályalapon történő szolidaritást. Mivel pedig a lengyel kommunista mozgalomban nagy arányban vettek részt lengyel zsidók, a jobboldal értelmező szó-

tárában önálló életre kelve nagy társadalmi karriert fut be a „zsidó kommuna” fogalma.

A Bund, a Baloldali Poale Syjon és Folkisták kulturális mozgalma döntött arról az 1908-as Csernovici Konferenciáján, hogy a jiddist, a zsidó népnyelvet tekinti nemzeti nyelvnek.

Lengyel kormánykörök a lojalitásáról ismert Agudas Israel nevű ortodox vallási pártot és a cionista szervezetet támogatták leginkább. Az utóbbiakat azért, mert koncepciójukban helyet kapott az az elképzelés, hogy a túlnépesezés, a munkanélküliség és gazdasági pangás problémáját a zsidók Palesztinába történő kivándorlásával oldják meg.

A zsidó pártok egyike se vonta kétségbe Lengyelország függetlenségének létjogosultságát, de a szocialisták, kommunisták, ortodoxok, cionisták, asszimilátorok mind másként képzeltek el a lengyelekkel való együttélést, együttműködést.

A lengyel baloldal ideológiai, osztályalapon ítélte meg a zsidó vallási, társadalmi közösségeket, politikai pártokat, mozgalmakat. A lengyel jobboldali és részben centripártok antiszemitizmusuk gyűjtőlencséjében egységesnek látták és láttatták a lengyel zsidóságot. Olyan népcsoportnak, amelyet vagy amelynek jelentős részét el kell távolítani Lengyelországból. Ez a cél Piłsudski 1935-ben bekövetkezett halála után a lengyel külpolitikába is átszűrkedett, amely azt hirdette, hogy a lengyel zsidók ügye nem pusztán lengyel belügy, hanem az egész nyugati világ ügye. Egy 1938-as nemzetközi konferencián a lengyel fél azzal a követeléssel állt a nyugat-európai országok elé, hogy vagy adják a zsidóknak Palesztinát, vagy biztosítsanak nekik más gyarmatot, vagy fogadják vissza azoknak az egy részét, akiket évszázadokkal azelőtt elűztek.

A nemzetközi fórumokon elhangzó ilyen és hasonló szellemű követelések – jóllehet áttételesen népszerűsítették a cionista eszméket – természetesen visszhangtalanok maradtak, s

csak a lengyelek antiszemita hírét „öregbítették”, annál inkább is, mert Varsóban, a Varsói Egyetemen és több vidéki városban éppen a harmincas évek második felében szaporodtak meg a zsidóellenes atrocitások.

A lengyelek megítélésén mit se változtatott az a tény, hogy a határaikat lezáró nyugati világgal ellentétben Lengyelország volt az egyetlen

Józef Piłsudski

olyan állam, amely a háború előtt Németországból elűzött 15 ezer zsidót befogadta.

Az 1939. augusztus 23-án megkötött német-szovjet meg nem támadási szerződés és Lengyelország titkos, ötödik felosztása lehetővé tette Hitlernek „a versailles-i fattyú” azonnali

megtámadását. Az ország kettős lerochanása és majdnem egyenlő arányban történt feldarabolása következtében az 1939-ben 3,5 milliós lengyel zsidóság 61,2 százaléka német, 38,8 százaléka szovjet fennhatóság alá került. Amikor 1941 júniusában Hitler támadást intézett a Szovjetunió ellen, a több mint 1,3 millió egykori lengyelországi zsidónak csak kis része követte a visszavonuló Vörös Hadsereget. Nyilván azért, mert nem kaptak olyan híreket a Főköormányzóságból, amelyek a zsidóság módszeres gyilkolásáról szóltak volna. Ilyen híreket ekkor még nem is kaphattak. A döntés az Endlösungról jó fél év múlva, akkor születik meg a Wannsee-i Konferencián, amikor a tervszerű emberirtás feltételei megteremtődnek.

E tervszerűség elemei azonban már az első náci intézkedésekben felfedhetők. 1939. október 8-án Hitler elrendeli, hogy a lengyel Tengermellék, a Poznańi tartományt, Kujáviát, Felső-Sziléziát, a łódźi és a ciechanówi vajdaságok egy részét – (9,5 millió, döntő hányadában lengyel lakossal) – olvasszák be a Német Birodalomba. A majdhogynem ugyanekkor, 93 ezer négyzetkilométert kitevő területen létrehozzák a Főköormányzóságot. (Sztálin időben tiltakozott az ellen, hogy a Főköormányzóság előtt a „Lengyel” jelző szerepeljen.) A Főköormányzóság területén 12 millió ember élt, de számuk idővel növekedett.

1939. október 30-án Heinrich Himmler elrendeli, hogy a Birodalomhoz csatolt lengyel területek zsidó lakosságát telepítsék át a Főköormányzóságba. A főköormányzónak kinevezett Hans Frank ugyanekkor rendelkezik arról, hogy 10-től 60 éves korig minden zsidó kényszermunkára kötelezhető. A lépten-nyomon megalázott zsidóság anyagi javait, életlehetőségeit újabb és újabb rendelkezésekkel csorbítják.

Noha Piotrków Trybunalskiban és Radomskóban már 1939 végén felállították az első gettókat, Hans Frank végül is 1940. szeptember

13-án rendelte el a Főköormányzóság területén zárt zsidó városrészek létrehozását. Két hónappal később 138 ezer zsidó és 113 ezer lengyel ide-odatelepítésével bezárul a gyűrű a vi-

Hans Frank

lág legnagyobb gettója körül – Varsóban. A gyűrű nem képletes, hanem valóságos. Három méter magas téglafal – tetején szögesdróttal. 1941 áprilisában már 450 ezer emberre szorul összeroppantó abroncsul. E felfoghatatlan számadat mélyére pillantva egy négyzetkilométeren 146 ezer embert látunk – a képet még jobban kinagyítva –, egy szobában 7–8 lakót. Idővel ez az arány még elviselhetetlenebbé válik. A hitleristák által megrendezett pokoli színjátékban a gettó élén a háború előtt megválasztott Judenrat állott, szinte változatlan összetételben. A kőfalat belülről a zsidó rendőrség, kívülről az ún. „kék” lengyel rendőrség őrizte

– német motoros és lovas járőrökkel kiegészítve. A varsóival párhuzamosan a Főkörmányszóság más nagy- és kisvárosaiban is sorra alakultak a zárt zsidó városrészek.

„Magát azt a folyamatot, hogy zárt zsidó városnegyedeket (gettókat) hoztak létre, más-ként értékelték lengyel és másként zsidó körökben. Egyrészt megalapozódott a gyanú a németek valódi szándékait illetően és ezzel együtt a megkülönböztetéssel szembeni morális ellenállás is, másrészt a zsidók között kialakult egy olyan nézet, miszerint elszigeteltségük révén többségüknek sikerül átvészelnük a háborút [...] még a legbrutálisabb elnyomás és kizsige-reltség árán is” – összegzi az ezzel kapcsolatos tapasztalatait Władysław Bartoszewski, (a nemrégiben kinevezett külügyminiszter, a hazai és külhoni zsidóság körében talán legnagyobb erkölcsi tekintélynek és népszerűségnek örvendő lengyel). – Általános volt az a nézet, hogy a túlélés ára „az alkalmazkodás és a passzivitás”.

Mintha az addigi közvetlen tapasztalat is ezt hitelesítette volna. A Főkörmányszóságban 1939 végéig kivégzett 2000 ember több mint 90 százaléka lengyel volt, s csak kevesebb mint 10 százaléka zsidó, s ez az arány 1940-ben és 1941 első két évharmadában se változott. 1940 júniusában az auschwitzi kaszárnyát is eredetileg lengyel politikai foglyoknak rendezték be koncentrációs táborul, ahol csak pár hónap múlva, november 11-én, a lengyel nemzeti ünnepen dördülnek el az első kivégző sortüzek. Még hagyományos módon öltek, de a kis krematórium már állott.

Władysław Bartoszewski tizennyolc évesen, a második nagy varsói embervadászat következtében 1940 szeptemberében kerül Auschwitzba. A kapufelirat, a Goethétől idézett *Arbeit macht frei* megnyugtatója: csak munkatáborba zárják. Valóságos helyzetére csak akkor döbben rá, amikor Fritsch táborparancsnok mintegy üdvözlésként így tájékoztatja a foglyokat:

„Látjátok azt a kéményt. Látjátok, az ott a krematórium. Mindnyájan odakerültök, három ezer fok melegbe.” Bartoszewski ehhez még hozzáteszi: „Mi, lengyelek, akkor még alapjában véve ott magunk között voltunk. A zsidó transzportok ugyanis jóval később érkeztek. Az első 1942 márciusában – Szlovákiából: asszonyokkal”.

A súlyosan beteg Bartoszewski bankban dolgozó apja kapcsolatai révén 1941 áprilisában hazakerül a táborkórházból. Egy hónap múlva veszi kezdetét az a gyakorlat, hogy az auschwitzi lágerkórház súlyosabb betegeit fenolinjekcióval segítik át a halálba. Bartoszewskinek szerencséje van. „Mint mindig” – jegyzi meg kesernyés humorral. (A nácik után majd a kommunisták is bezárják. Az utóbbiak három ízben. Utoljára a szükségállapot bevezetésekor. Akkor gyorsabban szabadult, mint annakelőtte az ötvenes években. Valóban szerencsés volt. 1982 áprilisában a zsidó világszervezetek képviselőjében Varsóba érkező Stefan Grajek bejelentette, hogy csak akkor vesz részt a gettófelkelés évfordulója alkalmából rendezendő lengyelországi ünnepeken, ha Władysław Bartoszewski professzort szabadon engedik. Majdhogynem helikopterrel viszik haza Varsóba.)

A negyvenegy évvel azelőtt Auschwitzból Varsóba érkező Bartoszewski a pályaudvarról már a gettó falának árnyékában tér vissza otthonába. Ápolójának kérésére papírra veti élményeit. Még nem tudja, hogy írása, mint az Auschwitzról szóló második jelentés, a Fegyveres Harci Szövetség (a Honi Hadsereg elődje) Főparancsnokságának Információs és Propagandairódájába kerül. Később a Honi Hadsereg tagjaként ő is ennek az irodának munkatársa lesz. Emiatt vádolják majd az 1945-öt követő esztendőkből kémkedéssel.

A varsói gettó tapasztalatai egyértelművé teszi, hogy a legveszélyeztetettebb és legtöbb embert veszítő népcsoport Lengyelországban

A lódzi gettó

a zsidó. 1941-ben 43 200-an halnak meg éhség, betegség és hideg következtében. Idővel a zárt városrészt engedély nélkül elhagyókat is felszólítás nélkül agyonlövik. Korábban a kivégzést bírósági színjáték előzte meg.

1942. február 20-án a Biztonsági Főhivatal berlini Wannsee utcai székházában a minisztériumok közötti konferencián végleges formába öntik és megfogalmazzák a korábban már lazán körvonalazott tervet, amely megpecsételi 11 millió európai, köztük 3 millió lengyel zsidó sorsát. A cél: a végkiirtásuk.

A lengyelek kiirtását Hitler, Himmler és Hans Frank különféle nagygyűléseken többször bejelentette, s az értelmiség felszámolását különféle fedőnevű akciók keretében már el is kezdte. A terv teljes végrehajtásának időpontja azonban többször módosult, mivel szükség volt az olcsó lengyel munkaerőre. A náci vezetőkben 1941 őszén, a szovjetek elleni háború sikerének csúcspontján merült fel a gondolat, hogy a győzelem után 20 millió lengyelt Szibériába telepítenek át, a maradék 18 százalékukat pedig germanizálják.

Az 1942 elején hozott zsidókkal kapcsolatos döntés egyértelmű és visszavonhatatlan: minden Európában fellelhető zsidót meg kell ölni. A gigantikus gyilkosság színhelyéül a Főköormányzóságot jelölték ki. Nemcsak azért, mert itt éltek legnagyobb számban zsidók, hanem azért is, mert a vasútvonalakon jól megközelíthető Főköormányzóság a hitleristák által megszállt és befolyás alatt tartott európai területek közepén feküdt, s már több száz kisebb és nagyobb koncentrációs tábor felállítottak a határai közt.

1941 őszén vilnai menekültek hozták a varsói gettóba a riasztó hírt, hogy a litván főváros szom-

szedságában tömegesen lövik agyon a zsidókat. Erről drámai hangú beszámoló is megjelent a *Ha-Somer ha-Cair* című illegális folyóiratban. Az áldozatok száma 27 ezer fő volt. 1942 februárjában a Lódzától 60 kilométerre fekvő Chelmno nad Nerem közelében teherautókban gázzal folyó titkos kivégzésekről számolt be egy túlélő. Április elején annak híre sokkolta a gettó lakóit, hogy a Tomaszów Lubelskihez közel eső Bełżecben felállított koncentrációs táborban tömeges gyilkosságok folynak. Ez volt az Einsatz Reinhard-akció keretében felállított első halálgyár.

A varsói gettó földalatti hírszerző csoportja május folyamán Hrubieszów közelében egy újabb krematóriummal és gázkamrával berendezett haláltábor fedezett fel. A baljóslatú helységnév: Sobibór. Egy hónap múlva egy ismeretlen włodawai zsidó levélben tájékoztatta a varsói gettó vezetőit, hogy a fővárostól nem messze keletre, Małkini irányában egy kietlen, erdős területen a németek álcázott megsemmisítő tábor állítanak fel. A tábor neve: Treblinka II. Hogy Treblinka II. milyen célból jöhetett lét-

re, azt sejtette a Judenrat elnöke, Adam Czerniaków mérnök, s minden bizonnyal tisztában volt vele Janusz Korczak, a nemzetközi hírű pedagógus, a zsidó árvaház vezetője is.

Miután a németek titokban kiépítették nagyüzemi módon működő megsemmisítő táborait, 1942 nyarán megkezdték az Einsatz Reinhard-akció végrehajtását. „A gettókba és táborokba összezsúfolt, a lengyel társadalomtól elszigetelt, fizikailag legyengült, lelkileg a méltóságukat sárba tipró hitleri propaganda miatt is összeomlott és apátiába zuhant zsidók már kellőképpen alkalmas tárgyai voltak a népirtő megszállóknak ahhoz, hogy elpusztításuk gyors módszereit bevethessék” – fogalmazta meg a Marek Arczyński és Wiesław Balcerek szerzőpáros a zsidók megsegítésének történetét feldolgozó könyvében a végkiirtás másik „feltételét”. (Marek Arczyński a Yad Vashem kitüntette, mivel egyik alapítója volt a Zsidókat Megsegítő Tanácsnak.)

A varsói gettó felszámolásának történetét Hanna Krall tárta elénk megrendítő eszközökkel és hatással az *Egy lépéssel az Úrítten előtt* című irodalmi riportkötetében. 1942. július 22. és szeptember 21. között a varsói gettó 300 ezer lakóját hurcolták el és ölték meg. Varsóban és vonzáskörzetében 1940 derekán még 600 ezer zsidó lakott, 1942 végére alig egytizedük maradt életben. A radomi kerületben 1942 derekán még élő 300 ezer zsidó lakosnak alig fél év alatt a 90 százalékát megölték. A 3 millió lengyel zsidóból csak Treblinkában 800 ezret gyilkoltak meg gázzal.

„A zsidók tömeges elpusztítása 1942 és 1944 között (különösképpen pedig 1942 tavasza és 1943 ősze között) olyan jelenség volt, amelyre se tényyszerűségében, se pszichikailag nem készült fel senki...” – jegyzi meg a lengyelek magatartásának magyarázatául is Bartoszewski.

A zsidóknak nyújtott bármely segítséget halállal büntették. Erről Frank kormányzó már

Utcarészlet a varsói gettóból

1941. október 15-én rendelkezett: „Azok a zsidók, akik engedély nélkül elhagyják a részükre kijelölt lakónegyed, halállal büntetendők. Ugyanezzel a büntetéssel sújtandók azok a személyek is, akik ilyen zsidókat tudatosan bűjtatnak.” 1942 tavaszán Wilhelm Krüger, a Főkormányzóság SS- és rendőrparancsnoka ezt azzal egészítette ki, hogy azt is halállal büntetik, aki „zsidónak a kijelölt városrészen kívül szállást, ételmezt vagy rejtkehelyet ad”. Még folyik a gettó lakosainak elhurcolása, amikor 1942. szeptember 5-én Frankenegg von Sammern, a varsói körzet SS- és rendőrparancsnoka szükségesnek tartja közhírré tenni: „Felhívom a figyelmet arra, hogy a kormányzó által kiadott 1941. október 15-én kelt rendelet [...] kimondja, hogy nemcsak a zsidó városrészt elhagyó zsidók büntetendők halállal, hanem mindazon személyek is, akik zsidókat bűjtatnak, ételmeznek vagy bármilyen eszközön szállítanak, részükre árut vásárolnak stb.” Egy 1942. október 28-án kelt újabb rendelet szerint: „aki tudomást szerez róla, hogy zsidó jogtalanul tartózkodik a zsidó körzeten kívüli városrészben, s ezt a rendőrségnek nem jelenti, az ellen a biztonsági szervek rendfenntartói eszközöket alkalmaznak.” E burkolt megfogalmazás a kivégzést jelenti.

A legcsekélyebb szolidaritásvállalásért kilátásba helyezett megtorlás nem maradt beváltatlan fenyegetés. Az Eichmann-perben valloást tett Józef Burzminski przemysli fogorvos szemtanúja volt egy nyolctagú lengyel család kivégzésének. Az volt a bűnük, hogy zsidó kisgyereket bújtattak.

Olyan lengyelről, akit zsidó vagy zsidók rejtegetése miatt végeztek ki, dokumentáltan több mint 600-ról tud a történetírás. Számuk 900-ra tehető. A zsidókkal vállalt legmagasabbrendű sorsközösségért több lengyelt végeztek ki, mint más állampolgárt Európa többi országában összesen. Ezt akkor is le kell szögeznünk, ha tudjuk, hogy a lengyel társadalom nagyobb része közönyösen vagy passzívan viseltetett a zsidóság drámájával szemben, s viselkedésének nem csupán a megtorlástól való félelem volt az oka, hanem – legalábbis egy részük esetében bizonyára – a személyiségüket háború előtt beindázó antiszemitizmus is.

A hitlerista megszállás és terror sokak esetében hatásos szer volt az antiszemitizmus kiirtására. Persze egyén és szervezet is akadt, amely rendíthetetlenül ragaszkodott ehhez a mérgező ideológiához. Például a Nemzeti Véderő, amely a szovjetet, németet és zsidót egyaránt a lengyelek ellenségének tekintette. Ezt a fegyveres szervezetet elsősorban antiszemitizmusa miatt helyezte törvényen kívül Sikorski kormánya és a Honi Hadsereg főparancsnoksága.

1942 augusztusának elején, nem sokkal a varsói gettó felszámolásának megkezdése után a Lengyelország Újjászületési Frontja nevű illegális katolikus társadalmi-nevelési szervezet, megjelentette a neves író, Zofia Kossak röpiratát, aki drámai szavakkal szólította fel a hívőket, hogy lépjenek föl a zsidóságot sújtó gaztettekkel szemben.

A zsidók megsegítésére ez a röplap mozgósította a legkülönbébb politikai és társadalmi szervezeteket – a katolikusoktól a szociáldemokratákon át a baloldali liberálisokig és má-

sokig. Ennek eredményeként jött létre előbb 1942 szeptemberében a Honi Kormánykirendeltség mellett a Zsidók Megsegítésének Ideiglenes Bizottsága, majd három hónappal később a Lengyel Szocialista Párt, a Demokrata Párt, a Néppárt, a Zsidó Nemzeti Bizottság és a Bund bevonásával, mintegy koalíciós alapon, a Zsidókat Megsegítő Tanács. A szervezet a Żegota fedőnevet kapta. A Tanács elnöke a szocialista Julian Grobelny, titkára Adolf Berman, a Zsidó Nemzeti Bizottság vezetője lett. A Honi Kormányképviselő részéről együttműködött vele a zsidó ügyosztály vezetője, Witold Bińkowski és helyettese Władysław Bartoszewski. Eszmeileg mindketten a Lengyelország Újjászületési Frontját képviselték.

A Tanács az elkövetkező években a következő négy területen fejtette ki tevékenységét: 1. oltalmazás-támogatás; 2. a zsidók tragédiáját elősködően kihasználó bűnöző elemek elleni harc; 3. információs-vészjelző és diplomáciai tevékenység; 4. segítségnyújtás a harcoló gettónak.

A Tanácsra megalakulásakor amellet, hogy a Főkormányzóságban ki kellett építenie területi hálózatát, a segítségadás napi feladatainak tömege várt. 1942 őszén a még teljességgel fel nem számolt gettó falain kívül mintegy 20 ezer zsidó bujkált Varsóban. (A Főkormányzóságban hozzávetőleg 800 ezer volt életben.) El kellett őket látni hamis igazolványokkal, szállással, élelemmel, s azoknak, akiknek a külseje ezt megengedte, munkahelyet kellett szerezni. Mindez pénzbe került. Volt még egy sürgető feladat: fel kellett lépni a bujkáló zsidókat és zsidóknak menedéket adó lengyeleket zsaroló és feljelentéssel fenyegetők ellen. Ezekre halálbüntetés kiszabását, a büntetés végrehajtását és tényének kiplakátozását kérte a Honi Kormány megbízottjától és a Honi Hadsereg főparancsnokától a Tanács.

A zsidók anyagi támogatásáért a Tanács egyszerre fordult a lengyel társadalomhoz és a lon-

doni lengyel kormányhoz: „noha a zsidó lakosság döntő hányadát megölték, a még életben maradt több mint 1 millió embernek legalább a felét pénzzel, kvártéllyal, hamis igazolvánnyal kell ellátni, orvosi stb. segítségben részesíteni.

Ebben a helyzetben a Tanács azzal a nyomatékos kéréssel fordul a L. K. Kormányához, hogy költségvetéséből a szükséges pénzt a segítségnyújtás lehetővé tételéhez kiutalni szíveskedjék.”

Óriási összegekre volt szükség. Egy megbízható igazolvány beszerzéséhez több embert kellett megmozgatni és megfizetni. Csak a 10 ezer árván maradt zsidó gyermek elemi havi létszükségletének biztosítására

5 millió zlotyra lett volna szükség. A Żegota kezdetben csak havi 150 ezer zloty kormánytámogatást kapott e célra. Nagyobb összeget nemzetközi összefogással lehetett volna előteremteni. Fel kellett rázni a világ közvéleményét. Nem csupán azért, hogy pénz kerüljön az életben maradt zsidók megmentésére, hanem azért is, hogy tudomást szerezzen a Főkormányzóság haláltáboraiiban elpusztított zsidók tragédiájáról, s megpróbálja elejét venni az emberiség ellen elkövetett gaztett folytatásának.

A lengyel kormány már jóval korábban, 1941. május 3-án jegyzéket intézett a szövetséges és semleges államok kormányaihoz, s tájékoztatta őket a zsidók ellen elkövetett rémtettekről. Követelte a Németországgal szembeni megtorlást. 1942. december 10-én a lengyel külügyminiszter intéz jegyzéket az Egyesült Nemzetekhez, amelyben a következőket hozza tudomásukra: „A legfrissebb jelentések elborzasztó képet festenek a lengyel zsidók helyzetéről. A tömegmészárlás elmúlt hónapokban alkal-

A krakkói gettó (1941)

mazott új módszerei megerősítik azt a tényt, hogy a német hatóságok Lengyelország zsidó lakosságának és a Nyugat- és Közép-Európából, valamint a Német Birodalomból Lengyelországba hurcolt zsidók ezreinek teljes és módszeres kiirtására töreksenek.

[...]

A lengyel kormány [...] kötelességének tartja az Egyesült Nemzetek kormányaihoz fordulni, mert bízik abban, hogy azok osztják ama nézetét, hogy nemcsak elítélni kell a németek által elkövetett gaztetteket és megbüntetni a gonosztevőket, hanem *meg kell találni azokat a hatásos eszközöket is*, amelyek alkalmazása révén remélhető, hogy a németek elállnak a tömeggyilkolás módszerétől [...].”

Ugyancsak 1942 végén a londoni lengyel emigráns Nemzeti Tanács határozatban szólította fel a szabad államokat, hogy segítsék az életben maradt zsidókat, a szövetséges hatalmakat pedig arra kérte, hogy közös akcióban lépjenek fel a zsidó népesség kiirtása ellen, s ne

mulasszák el a németeket figyelmeztetni, hogy a megszállt államokban elkövetett bűneikért felelősségre vonják őket. Valamennyi felhívás visszhangtalan maradt. Amikor a Zsidókat Megsegítő Tanács a varsói gettófelkelés alatt arra kérte Londont, hogy a szövetségesek a zsidó lakosság legvilkolását megtorlandó bombázzanak német városokat, az a válasz érkezett, hogy ez a Királyi Légierőhöz „méltatlan bosszúakció” volna.

New Yorkban 1942. július 21-én a zsidók támogatására tömegdemonstrációra került sor, amelyet táviratilag Churchill is üdvözölt. Roosevelt elnök arról biztosította az Amerikai Zsidó Kongresszust, hogy a zsidó néppel szemben elkövetett gaztettek nem maradnak megtorlatlanul. A szövetséges hatalmak 1942. december 18-án hasonló tartalmú deklarációt adtak ki. De konkrét intézkedés egyiket se követte. A Zsidókat Megsegítő Tanács idevágó ítéletét idézve: „a hatalmak, az ún. civilizált nyugati világ süketnek bizonyult a pusztuló zsidó nép segélykiáltására.”

Közben a Tanács vidéken sikerrel kiépített hálózata majdnem az egész Főköormányzóságot befedte. A krakkói Żegota azt tartotta egyik legfontosabb feladatának, hogy a hatáskörébe tartozó zsidó értelmiségi elitet Magyarországra menekítse. A Budapesten született Franciszek Krzyżak összesen ötven személyt vitt át Magyarországra, köztük a kiváló atomfizikust, Wertenstein professzort. Magyarországra menekítő feladata és érdeme a lembergi Żegotának is volt.

A Zsidókat Megsegítő Tanács fővárosi és vidéki tagozatai zsidó árvák megmentésével írták meg történetük legszebb lapjait. E téren a lengyel katolikus egyházra számíthattak leginkább, amely árvaházaiba és kolostoraiba tömegével fogadta be a zsidó gyermekeket. Ezúttal a háború előtt az antiszemita pártoktól el nem határolódó lengyel katolikus egyházi körök is hivatásukhoz méltóan viselkedtek: szolidaritást vállaltak a lengyel zsidókkal, s a hí-

veket is erre szólították. A lengyel egyház több mint 3 ezer papot, szerzetest és apácát vesztett a második világháborúban.

A Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának egyik munkatársa Jan (Kozielewski) Karski 1942 őszén futárként Londonba utazott, hogy szemtanúként számoljon be a lengyel zsidóság tragikus sorsáról. Karski saját szemével győződött meg arról, mi történt Belzecben és a varsói gettóban. A varsói gettóban több zsidó szervezet vezetőjével eszmét cserélt arról, hogy fontossági sorrendben mit hozzon a világ tudomására.

A Bund vezetője így foglalta össze instrukcióját: „Egész nemzetünk elpusztul. A 3 millió lengyel zsidó sorsa megpecsételődött. Maroknyian, ha megmenekülnek közülünk.

Itt, Lengyelországban egyetlen erő sem képes elpusztításunkat megakadályozni, se a lengyel, se a zsidó földalatti ellenállás. Tegye érte felelőssé a szövetségeseket. Legyen azon, hogy az Egyesült Nemzetek egyetlen vezetője se mondhasza; fogalma sincs róla, hogy bennünket Lengyelországban gyilkolnak, és hogy csak külső erő segíthet rajtunk.”

Egyik beszélgetőtársa az alábbi fájdalmas megjegyzéssel búcsúzott Kraskitól: „Lengyelek, ti is szenvedtek, pusztultok megannyian, de a háború után Lengyelország újjáépül, a sebek behegednek. Hitler elveszíti ezt a háborút, de azt, amit a zsidóknak üzent, megnyeri.”

Karski Anglián kívül az Egyesült Államokba is eljutott, s a legmagasabb kormánykörök mellett helyi zsidó szervezetek vezetőinek is beszámolt küldetése tartalmáról és céljáról. Missziójával annyit ért csak el, hogy a zsidókkal kapcsolatos honi jelentéseket hitelesnek fogadták el, s a londoni lengyel kormány velük kapcsolatos lépéseit már nem kezelték el-lenségesen.

1942 decemberében megalakul a varsói gettó önvédelmi fegyveres csapata, a Zsidó Harci Szervezet. Hamarosan ötszáz tagot számlál.

Ami fegyverük és robbanóanyaguk van, annak zömét a Honi Hadseregtől kapják – egy kiképzőtiszt kíséretében. Amikor 1943. január 18-án a németek benyomulnak a gettó területére, hogy lakói közül 16 ezer embert elhurcoljanak, az ifjú zsidó harcosok golyózáppal és gránátokkal fogadják őket. A németek négy nap múltán tervükről lemondva visszahúzódnak. A Zsidó Harci Szervezet és más fegyveres zsidó csoportok megnyerik első csatájukat.

A németek újabb, januári akciójával függhet össze, hogy a Zsidó Nemzeti Bizottság a lengyel kormány közvetítésével az Egyesült Államok zsidó szervezeteihez fordul segítségért. Felsorolja a segítségnyújtás korántsem irreális módjait, közöttük például, hogy 10 ezer zsidó gyermekért cseréljenek ki bizonyos számú internált német állampolgárt vagy hadifoglyot. Némi jelképes pénzadomány a válasz. A cionista világszervezetek befolyásos vezetői se tettek eleget annak a kérésnek, hogy németellenes megtorló akciókra bírják a szövetségeseket. Negyedszázaddal később az egyik cionista vezető, Nachum Goldman kijelentette, hogy a passzivitásért felelősnek érzi magát. Azt hozta fel a mentségére, hogy nem hitt a Lengyelországból érkezett jelentéseknek, mivel hitelességüket nem tudta ellenőrizni...

1943. április 19-én Jürgen von Stroop SS-Obersturmführer és rendőrtábornok osztagai benyomulnak a varsói gettóba, hogy annak még életben maradt több mint félszáz ezer lakóját a halálba vagonírozzák. A zsidó harcosok kiűzik őket.

„Az 1943. áprilisi és májusi varsói gettófelkelés volt az ellenállás európai történetében az első városi lázadás, az első nyílt harc egy több tízezer fős német garnizzonnal őrizett milliós város kellős közepén – ebben gyökerezik óriási történelmi és erkölcsi jelentősége” – vallja tanúként Bartoszewski.

Hogy mit jelentett a felkelés a zsidóság újkori története szempontjából, arra jól rávilágít a felkelés vezérkarának ifjú parancsnoka, Mordechaj Anielewicz, aki így számolt be első sikereikről helyettesének, az árja oldalon szolgálatot teljesítő Icchak Cukiermannak: „Amit átélünk, szavakkal leírhatatlan. Csak egyet mondhatok, mindarra, ami történt, legmerészebb álmomban se gondoltam volna. A németek kétszer futottak meg a gettóból. [...] Ami a legfontosabb, teljesült életem nagy álma. A varsói gettóban valóság lett a zsidó önvédelem. [...] Tanúja voltam a zsidó harcosok csodálatos, hősi küzdelmének.”

A sorsközösség szembeötlő jeleként a lengyel zászlót is kitűzik a kék-fehér lobogó mellé.

Jürgen Stroop a varsói bíróság előtt (1951)

A németek jelentős katonai és rendőri erő bevetésével tudták csak elfoglalni a gettót. Ennek részleteiről Kazimierz Moczarskinak *Beszélgetések a hóhérral* című magyarul is megjelent könyvében olvashatunk.

1943. május 5-én, amikor a gettóban még nem szűntek meg a harcok, Sikorski miniszterelnök rádiószózatot intézett a lengyel nemzethez. A következőket mondta: „Most követik el az emberiség történetének legnagyobb gáztettét. Tudom, hogy töledek telhetően segítettek a meggyötört zsidóknak. Köszönöm Nektek, honfitársaim, a magam és a kormány nevében. Kérlek, benneteket, mindenben segítsétek őket, és ítéldétek el ezt a szörnyű kegyetlenséget.”

A Zsidókat Megsegítő Tanács Sikorskit idéve szólította fel a lengyel társadalmat a zsidók támogatására. De májusi felhívását más hangsúllyal zárta, mint a lengyel miniszterelnök: „mindenki, aki a németeknek közvetlen vagy közvetett segítséget ad gonosz akciójukhoz, büntettet követ el Lengyelországgal szemben. Mindazok a lengyelek, akik a gyilkosokkal együttműködnek, zsidókat zsarolnak vagy jelentenek fel, szörnyű helyzetükkel visszaélve kifosztásukban részt vesznek, a Lengyel Köztársaság törvényeibe ütköző legsúlyosabb bűncselekményt követik el, és haladéktalanul elnyerik méltó büntetésüket. Ha pedig azt az aljas megszálló gonosztevők oltalmába húzódva időlegesen elkerülnék is, biztosak lehetnek benne, hogy hamarosan eljön az idő, amikor az Újjászületett Lengyelország bírósága előtt felelnek tetteikért.”

A fentebb idézett kérdésnek a Żegota azért szentelt felhívása szövegéhez képest aránytalanul nagy helyet, mert a hitlerista propaganda a gettóban folyó harcokat úgy igyekezett a világnak beállítani, hogy a zsidó városrészbe rablás céljából betört lengyelek miatt kényszerült fegyveres beavatkozásra. Ez a rágalom túl durva és a zsidók hősi harcát is sértő volt ah-

hoz, hogy bármilyen tekintetben táptalajra találjon a világgözüvéleményt befolyásoló orgánumban. A lengyel társadalmat azonban azóta is meg-megújuló vádák érik amiatt, hogy nem támogatta tömegével és hatékony fegyveres segítséggel a harcoló gettót, nem robbantott ki általános felkelést a fővárosban. Annak magyarázatául, hogy ez elmaradt, a lengyelek hagyományos antiszemizmusát hozzák fel. Az ilyen indokokkal előhozakodók tudnak-e arról, mi lett a sorsa a tizenöt hónap múlva kitört varsói felkelésnek, amikor pedig a Vörös Hadsereg nem ezeröt száz kilométerre, hanem párszáz méterre állt a 63 napon át küzdő fővárostól?

Szmul Zygelbojm, a lengyel Köztársaság Nemzeti Tanácsának tagja, a Bund londoni képviselője egészen másokat ítélt el közönyükért, passzivitásukért: a cselekvőképes szövetséges nagyhatalmakat, befolyásos nemzetközi szervezeteket és személyeket. 1943. május 8-án öngyilkosságot követett el szemben a Westminsterrel, hogy felhívja a világ figyelmét a varsói gettóban lejátszódó tragédiára. Raczkiewicz köztársasági elnöknek és Sikorski miniszterelnöknek hátrahagyott búcsúlevelében a következőket írta:

„Halálommal akarok a leghatározottabban tiltakozni az ellen a passzivitás ellen, amellyel a világ a zsidó nép elpusztítását jóváhagyólag szemléli. Tudom, hogy napjainkban mily keveset ér az emberi élet, de mert életemben semmit sem tudtam elérni, a halálommal akarok hozzájárulni ahhoz, hogy mindazok közönye megtörjön, akiknek ezen utolsó pillanatban módjukban áll a még életben lévő zsidókat megmenteni.

Életem a lengyelországi zsidó nemzeté, s én ezennel visszaadom neki.”

Zygelbojm nemes, a felkelt Jeruzsálemet oltalmazó ókori őseihez méltó cselekedete mit sem befolyásolta a Varsóban zajló drámát és a világ vele kapcsolatos magatartását. Ugyan-

ezen a napon követtek el öngyilkosságot főhadiszállásuk Miła utcai bunkerében a felkelés parancsnoki karának tagjai is.

A gettófelkelést a Honi Hadsereg és a kommunista befolyás alatt álló Népi Gárda fegyveres diverzánsakciókkal támogatta. Ezek nem befolyásolták a küzdelem kimenetelét. A gettófelkelés alatt és után a Zsidókat Megsegítő Tanács játszotta a legnagyobb szerepet a zsidó harcosok és polgári lakosok kimenekítésében, ami nagyjából a csatornákon át történt. Ugyancsak ő gondoskodott biztonságba helyezésükről, ellátásukról és sokuk vidékre juttatásáról.

1943 júliusában 250 ezerre tehető az életben maradt zsidók száma. Közülük az 1944. augusztus 1-én kirobbant varsói felkelést mintegy 25 ezren éltek meg a fővárosban. Nem kis részben a Żegota támogatásának köszönhetően, amely 1944-ben már e célra a korábbinál jóval több pénzt tudott fordítani.

A háború végén hozzávetőleg 90–100 ezer zsidó élt lengyel területeken. Sokakat valamilyen formában a Zsidókat Megsegítő Tanács támogatta.

A Lengyel Köztársaság 6 millió polgárát vezítette el az általa leghosszabban és legvéresebben megszenvedett háborúban: 3 millió a lengyel és 3 millió a lengyel zsidó. Ma 7 ezerre tehető a zsidó származású lengyel állampolgárok száma. A lengyel történelem, a lengyel föld azonban, amelyet oly bőségesen öntözött a zsidók vére, része a zsidó históriának is.

Napjainkban sehol Európában nem virágzik oly gazdagon a zsidó kultúra, nem ápolják annyira az egyes városok, régiók zsidó hagyományait, mint Lengyelországban. Utalhatunk a Krakói Zsidó Kulturális Központ pezsgő tevékenységére, a varsói Zsidó Történelmi Intézet mellett a Jagelló Egyetem tíz éve alakult Judaisztikai Intézetének tudományos munká-

jára, az eddig öt ízben megrendezett krakkói Zsidó Kulturális Hét műsorainak növekvő sikerére és látogatottságára, vagy akár a keresett kóser sörökre és vodkákra is. Ez mintha azt jelentené, hogy a búcsúként 1942 őszén a gettóban Karskinak mondott jóslat mégsem teljesült. A zsidóknak üzent háborút Hitler lengyel földön se nyerte meg.

Ettől függetlenül a lengyelek zsidókkal kapcsolatos magatartásának magyarázatára Lengyelország határain kívül továbbra is a lengyelek háború előtti antiszemitizmusát fogják emlegetni, s azt a lengyel kommunisták antiszemita tábor 1946-os és 1968-as akciónak nagyítólencséjén át fogják értékelni. Így ugyanis el lehet fedni a világ felelősségét: Szmul Zygelbojm öngyilkosságának indokait.

Mindehhez összefoglalóul idézzük Bartoszewskit:

„Mint keresztény embernek az a véleményem, hogy a keresztény társadalmak, társadalmi és politikai szervezeteik komoly mértékben csalódást okoztak, amennyiben képtelenek voltak idejében meglátni a gonoszt vagy nem tettek meg minden tőlük telhetőt, hogy eredményesen útját állják. De erkölcsi végkövetkeztetésként elfogadható, hogy abban a próbatételben, mely előtt a második világháború éveiben a keresztény közösségek álltak a zsidó nemzet és a más okból sorsukban osztozó százezrek kiirtása során, csak azok nem okoztak csalódást és álltak emberileg helyt, akik maguk is átértékelték a választás próbatételét. Sokuk életével fizetett érte. Az élők közül senki se mondhatja el azt magáról, hogy elég sokat tett mások megmentéséért. De annak, aki ily próbatétel előtt nem állt, nem kell – politikai vagy polemikus célokból – általánosságban másokat azzal vádolnia, hogy nem viselkedtek hősként.”